

331
2

მკრტირე I^{ლი}

ჰატრინარქ-კათალიკოსი სრულად სომეხ-
გრიგორიანთა

Handwritten signature or initials.

ა. დუღაძის მიერ

გამოცემული

Handwritten text in a decorative frame:
საქართველოს
ქალაქ ქუთაისში

106

ქუთაისის საბ. სა.
ბეჭდვითი
წიგნობა

708563

ტფალისი 1893

სტამბა მ. შარაძისა, ნიკოლოზის ქუჩა 21

Тип. М. Шарадзе, Никол. ул. д. 21

Дозволено Цензурою, Тифлисъ 25 Аавгуста 1893 г.

I

სმაღეთის სომხეთში, აიგესტანის უბანში, ძველს ქალაქს ვანში დღესაც არის ძველი სახლი, რომელსაც ყირიმელთა სახლს ეძახიან. აი, ამ სახლში დაიბადა 4 აპრილს 1820 წელს მკრტიჩ ხრიმიანი.

ამის მამა ბამბა-ქსოვილ საქონლითა ვაჭრობდა და ამიტომ ხშირად ყირიმში დადიოდა ხოლმე; კიდევაც აქედამ წარმოსდგა გვარი ხრიმიანი ანუ ყირიმისი. აიგესტანში ხრიმიანის სახლობას დიდ პატივსა სცემდნენ; განსაკუთრებით სახელგანთქმული იყო ბიძა ხრიმიანისა, ხაჩატურ, რომელიც ხელობით ფეიქარი (მქსოველი) იყო და დიდი გავლენა ჰქონდა ყმაწვილის აღზრდაზედ. ბუნებით კეთილს და გულთმარათლს ხაჩატურს არსად არ უსწავლია, მაგრამ სამაგიეროდ იგი იყო კაცი გონიერი და ზნეობით დაცული; და არც ისე ყოფილა, რომ წიგნები არ ეკითხოს. აი, ეს პატივცემული კაცი იყო აღმზრდელი და მასწავლებელი ახალგაზდა ხრიმიანისა.

თვითონ ხაჩატურ უშვილო იყო და თავისი ყოველივე ყურადღება სულ თავის ნიჭიერსა, გულისხმიერს და მკვირცხლს ძმისწულს მიაქცია; ყმაწვილსაც ძლიერ უყვარდა თავისი ბიძა.

ოც-და-ათ წლებში ვანში შკოლები არ ყოფილა და სწავლა-განათლების საქმე მღვდლებისა და დიაკვნების ხელში იყო, მაგრამ ხრიმიანს არც მღვდელთან უსწავლია.

გულ-კეთილი ბიძა ასწავლიდა თავის ძმისწულს

თავის ხელობას და წერი-კითხვას; მანვე ჩაუნერგა ყმაწვილს ბავშვობითვე გულში მოყვასთა სიყვარული, ღარიბთა დახმარება, უძლურთა შემწეობა და ყოველისავე ბოროტის თავიდან აშორება.

— მკრტიჩი! ღარიბს უნდა აქამო და ასეა, — ეტყოდა ხოლმე ხაჩატურ ყმაწვილს იმ დროს, როცა კარზედ მათხოვარი მიადგებოდა, და მკრტიჩიც დიდის სიხარულით ასრულებდა თავის ბიძის დარიგებას: მათხოვარს აქმევდა და ასმევდა.

ბიძას ხშირად მიჰყავდა ყმაწვილი თავისთან ეკლესიაში, სადაც აკითხებდა დავითნს; უამბობდა წმინდა მამების ცხოვრებასა და გულში მხნეობას უნერგავდა საღმრთო წერილიდან ამოკრფეილ გმირთა ამბებით.

სამაგალითო ყმაწვილი გახდა მკრტიჩი, ასე რომ დედები ხშირად ეტყოდნენ ხოლმე თავის შვილებს: „აი-ლეთ მავალითი ხრიმიანთა შვილის მკრტიჩისაგანაო“.

რასაც სახლობა ვერ აძლევდა ახალგაზდა ყმაწვილს აღზრდაში, იმას უვსებდა მშვენიერი ბუნება აიგესტანისა. თავისუფალს დროს ყმაწვილი თავის ტოლ-ამხანაგებში ატარებდა დაბურულ ხეებ ქვეშა, მთის ნაკადულების ნაპირებში, სადაც იგი იძენდა თავისუფალ გრძნობას, თავისუფალ ფიქრებსა...

ბიძამ უყიდა და ჩააბარა ყმაწვილს რამოდენიმე ციკანი და ბატკანი. ყმაწვილიც ხშირად რამოდენიმე საათობით ამ უენო მეგობრებში ატარებდა თავის დროს. აი ამ ხნიდამ ჩაენერგა ხრიმიანს პირუტყვეების სიყვარული და, როგორც ამბობენ, არ შეუძლია თურმე სისხლი დაინახოს ცხოველისა.

ბიძამვე ჩაუნერგა ყმაწვილს შრომის სიყვარული: სახლში ყმაწვილი ბიძას ეხმარებოდა მის ხელობაში, გარედ-კი თავის ძმა ასწავლიდა მას ვენახის მოვლასა და ბაღოსნობას. ბოლოს ხანებში ეს ხელობა ყველაზედ უფრო საყვარელი შეიქმნა მკრტიჩისათვის.

ერთ-ერთს თავის თხზულებაში მოხუცი ხრიმიანი ამ სიტყვებით მოიხსენიებს თავის ბიძას ხაჩატურს: „ორმოც-და-ათმა წელმა განვლო მას შემდეგ, რაც შენ გარდახვედ იმ სოფელს, მაგრამ ხსენება შენი წმინდათ შენახულია მკრტიჩის გულში. არ-კი დავივიწყებ, მოვიგონებ ხშირად ყოველთვის საამურს ჩემის ბავშვობის გაზაფხულის დღეებსა, როდესაც ერთად-ერთი ყვაილი შენის გულისა ბავშვი მკრტიჩი იყო; ამიტომაც დავივიწყე მაშინ მე დედ-მამა, ძმები, დები და ყოველი ახლობელი, რადგან ყველა ამათი მაგიერობა შენ აიღე შენს თავს ჩემთვის: მამობაც, დედობაც, მასწავლებლის და აღმზრდელის მოვალეობა და ამხანაგობაც. შენ გარდაიცვალე, და, თუმც ჩემი დედ-მამა ჯერ კიდევ ცოცხალნი იყვნენ, მაგრამ მე იმწამსვე ვიგრძენ ჩემი თავი ობლად. შენ არ გიანდერძებია შენის საყვარელის მკრტიჩისათვის არავითარი ნივთიერი მემკვიდრეობა, არც ოქჩა და არც ვერც წერილი, მაგრამ სამაგიეროდ დამრჩა ერთი საღმრთო წერილი და რამოდენიმე ცალი წიგნი წმინდა მამათა ცხოვრებისა, რომელთაც ესე ხშირად მიკითხავდი ხოლმე და ჩემთვის გასაგებ მდაბიო ენითა მიხსნიდი. უძვირფასესი მემკვიდრეობა შენგან ჩემთვის ნაანდერძევი — იყო ქრისტიანობრივი სიყვარული, რომელიც შენ ესე გამხნევებდა სიცოცხლეში და ყოველს შენ საქმეში; მარჯვედ მადვენიდი თვალ-ყურსა და არ მაპატიეებდი ხოლმე ცოტაოდენს დანაშაულსაც-კი*.

როცა სიყრმეში ჩადგა, გულისხმიერსა და ცნობის მოყვარე მკრტიჩს გაუძნელდა მიყრუებულს ვანის კუთხეში ცხოვრება; ამიტომ იგი მოგზაურობას შეუდგა ვასპურაკანის*) სოფელ-მონასტრებში. ამ მოგზაურობის დროს ახალგაზნა მკრტიჩმა გაიცნო ხალხის ცხოვრება-მდგომარეობა და ყოველივე, რა-

---

*) ვანის მხარეს ძველად ვასპურაკანს ეძახდნენ.

სა-კი წაატყდა, არ დატოვა უყურადღებოდ. ეს იმას ძლიერ ახალისებდა და სრულს კმაყოფილებას ჰპოვებდა ამაში; მოკლე ხანში შეისწავლა მთელის ვასპურაკანის შესანიშნავი ნაშთნი, მაგალითად, მონასტრები: ვარაგი, ახთამარ, ლომ, კტუც და სხვ. უკანასკნელი სამი მონასტერი კუნძულზედ მდებარეობენ, ვანის ტბაში, და იმ ხანებში სახელგანთქმულნი იყვნენ იმითი, რომ აქ შესანიშნავი „ძმობა“ იყო გამართული და ბლომად იყვნენ ბერები, რომელთაც ძლიერ კარგათ იცოდნენ ძველი სომხური საეკლესიო მწერლობა. აი, ამათთან დაიწყო ხშირად სიარული ახალგაზდა ხრიმიანმა; ერთ ხანს კიდევ დაჰყო ლიმში და კტუცში, სადაც ძველ სომხურ ენასა და მწერლობას სწავლობდა ამ გვარად მიიღო მან, თუმცა ცალ-კერძი განვითარება, მაგრამ სამაგიეროდ, მაშინდელის დროის მიხედვით, ძლიერ მტკიცე და საფუძვლიანი.

ოცი-ოცდა ხუთის წლის ხრიმიანმა თავის შრომითა და მეცადინეობით დიდი ნაბიჯი წარსდგა წინ თავის განვითარებაში. რასაკვირველია, ეხლა უფრო მეტი მოინდომა და სულ იმას სწუხდა, რომ თავის ვარშემო მხოლოდ ბნელსა და უბედურებას ჰხედავდა: ბავშობიდან ჩანერგილი ქრისტიანობრივი გრძობა სულ გაქირვებულთა დახმარებისაკენ მიიზიდავდა მას. ხოლო დიდებულნი ნანგრევები ძველის ვასპურაკანისა, სადაც მას ხშირად უფლია დაღონებული, სადაც მხოლოდ ღარიბ-ღატაკი და დაჩაგრული ხალხი უნახავს, ეხლა ყველა ამათი მოგონება უღვიძებდა მკრტიჩს თავის ხალხისა ჭ თავის სამშობლო მიწის სიყვარულს. ვანში ველარ გასძლო და მოინდომა ხრიმიანმა სხვა ქვეყნების მოვლა, რომ გაეგო, რანაირად სცხოვრობს იქ ხალხი და რა ხდება იქა. მაგრამ ამის წინააღმდეგნი გახდნენ მისი მშობლები, განსაკუთრებით დედა, რომელსაც გაგიჟებით უყვარდა თავის შვილი. „ნეტავი როდის მეღირსება ჩემი მკრტიჩის

ვეირგვინი ვნახო, მერე-კი სიკვდილიც არ მენანებაო—“ ხშირად იტყოდა ხოლმე დედა. მკრტიჩმა მართლაც მალე შეირთო ცოლი, მაგრამ აპის შემდეგ დიდხანს აღარ დარჩენილა ვანში.

II

მანიღვან სპარსეთს გაემგზავრა ხრიმიანი, აქბევირი ადგილები დაიარადა ერევნით ეჩმიაწინში მოვიდა. აქედამ გამოიარა შირაქი, დაათვალიერა ძველის ძალაქის ანის ნანგრევები და დააბოლოვა თავის მოგზაურობა სტამბოლით, სადაც მალე გაიცნო ხალხი და, როგორც კარგად მომზადებულმა და მცოდნემ, იშოვა მასწავლებლის ადგილი სკოლაში. ამით ფართო გზა გაეხსნა მკრტიჩს სწავლა-განათლების საქმეში. გადაშლილის შუბლისა, ღია სახისა და გამჭრიახე თვალების პატრონმა, ჯანსაღმა და მხნე ახალ-გაზდა მკრტიჩმა თავის სათნოებითა და სიწყნარით მოიკრიფა სიყვარული თავის ნაცნობებისა, რომელთა რიცხვი დღე-დღეზე მატულობდა, ასე რომ ყოველგან დიდის სიამოვნებითა და პატივისცემით ეგებებოდნენ.

ხოლო სახელი გაიგღო 1850 წელს, როცა პირველად გამოვიდა იმის პირველი თხზულება სახელად „საღამო არარატის აღმობი“. აქ მკრტიჩს აწერილი აქვს თავის მოგზაურობა სომხეთის ადგილებში; იგონებს ძველის ძველ დროს ისტორიისას და მკითხველს თვალ წინ უხატავს იმის დიდებულ წარსულის სურათებს. ჩინებულად აწერილი არის წყნარი და ჩუმი ცხოვრება იმ დროის გლეხისა, როცა ხალხთა შორის ჯერ კიდევ არ იყო განხეთქილება, არ ჩხუბობდნენ ერთმანერთში და ერთად, ერთგულად მუშაობდნენ დედა მიწაზედ. აქვე აწერილი არის მეფეთა და გმირთა ცხოვრება, მაგრამ განსაკუთრებითის აღტა-

ცებით დასურათებული აქვს მწყემსისა და შრომის მოყვარე მიწის მუშის ცხოვრება. ყველა ამასთან ეხლანდელი ცხოვრების აღწერით ამხნევებს მკითხველს და იწვევს ახალის ცხოვრებისაკენ, განათლებისაკენ...

ამის შემდეგ ხრიმიანმა დაიარა წმ. ადგილები, დაბრუნდა ღ დაბეჭდა წიგნი სახელად: „ს ა ლ ა მ ი ა ლ თ ქ მ ის ქ ვ ე ყ ნ ი ს ა დ მ ი“. ჩინებულად ასწერა ის ადგილები, სადაც პირველად უქადაგნია თავის სწავლება ჩვენს მაცხოვარსა. როგორც ჭეშმარიტ ქრისტიანეს, არ შეეძლო გატაცებით არ აეწერა ის ადგილები, სადაც ქრისტე ჯვარ-ცმულ იქმნა ურწმუნო ხალხისაგან თავის მოძღვრებისათვის. აი, ამ ორის წიგნით გამოჰხატა ხრიმიანმა თავისი მიმართულება. აქ ცხადად სჩანს, რამდენად ჭეშმარიტი მიმდევარია ქრისტეს მოძღვრებისა ღ მოყვარულია თავის ქვეყნისა... სტამბოლის სომეხთა პატრიარქმა გაჰგზავნა ხრიმიანი კილიკიის ქვეყანას, რომ ადგილობრივ შეესწავლა ამ ქვეყნის მთიულთა ცხოვრება და გაეცნო ცნობებინა ამათში წერა-კითხვა, მაგრამ იქაურმა გაუნათლებელმა სამღვდელოებამ ხელი შეუშალა მოსულს კაცს, რის გამოც ხრიმიანი იძულებულ შეიქმნა ისევ სტამბოლის დაბრუნებულიყო.

III

ცდა-ხუთმეტის წლის ხრიმიანი დაუღალავად მიისწრაფოდა შრომისაკენ. დიდი სურვილი ჰქონდა ევროპაში წასულიყო თავისსწავლანათლების დასამთავრებლად, მაგრამ ეს წადილი არ აუსრულდა. დარწმუნდა, რომ თავის სამშობლო ადგილს, ვასპურაკანში, უფრო საჭიროა იგი, რადგან იქაურის გაუნათლებელის ხალხისათვის კარგი მასწავლებელი იყო საჭირო. ამიტომ 1853 წელს იგი დაბრუნდა ვანს და, თვისდა სამწუხაროდ,

მხოლოდ აქ შეიტყო, რომ მისი ცოლი და ერთადერთი ქალი აღარ იყვნენ ცოცხალნი. ამ უბედურებამ ძლიერ შეაწუხა მკრტიჩი, მაგრამ ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ სწორედ ამის წყალობითვე შეისრულა თვისი დიდი ხნის წადილი—ბერად შესვლა.

ხრიმიანი მუდამ განკლვავში იყო იმ დროის ბერების ცხოვრებისა, რომელთაც სრულებით გაეწყვიტათ ხალხთან კავშირი და მხოლოდ თავიანთ განცხრომისათვის ცხოვრობდნენ. მას მხოლოდ ისეთი ბერი მოსწონდა, რომელსაც თავი შეუწირავს ხალხის კეთილ-დღეობისათვის ოცნებით თავისი საკუთარი სარგებლობა არ უძებნია. ხრიმიანს ძლიერ კარგად ესმოდა და ჰხედავდა კიდევ, რა დიდი გავლენა შეეძლო ჰქონოდა ხალხზედ სამღვდელოს და სწორედ ამ მიზეზის გამო შესდგა კიდევ ბერად. ეს მოხდა 1854 წელს და ჩაერიცხა ვარაგის მონასტრის ბერების „ძმობაში“. ჯერ კიდევ ვასპურაკანის შუაულ ადგილას, ახთამირის მონასტერში რომ ცხოვრობდა წინედ, მაშინვე მოიმდურა უგუნური ბერები იმიტომ, რომ პირდაპირ უცხადებდა ამათ თავის განზრახულებას; განზრახულებაც ის იყო ამისი, რომ ახთამარ შისკოლა უნდოდა დაეარსებინა იმ სომეხთა ბავშვებისათვის, რომელთაც თავისი დედა-ენა უკვე დავიწყებული ჰქონდათ, აგრეთვე სახალხო მასწავლებლებისა და მღვდლების მოსამზადებლად. ხრიმიანს განზრახვა ჰქონდა, აქვე სტამბა გაემართა, რომ მღვდლების გონების განვითარებას დახმარებოდა. რასაკვირველია, განუფიქრებელი ბერები იუკადრისებდნენ ხრიმიანის სურვილსა, რომელიც არა თუ ურღვევდა იმათ მშვიდობიანობას, შემოსავალსაც-კი მოაკლვებდა. ეს სწორედ იმ ხანებში იყო, როცა ვასპურაკანის სომეხთა სამღვდლოება, ეპისკოპოსიდან დაწყებული დიაკვნამდე, ყველანი წინააღმდეგნი იყვნენ განათლებისა და ყოველისავე ცოდნისა. იმ დროინდელი სამღვდლოება და ბერებიც იმ აზრისა იყვნენ, რომ წერა-კითხვა და

საზოგადოდ სწავლა-განათლება მხოლოდ იმათთვისაა საჭირო ზ ხალხის სწავლება ამიტომ ცოდვად და დანაშაულად მიაჩნდათ. „ხალხი მხოლოდ უნდა მუშაობდეს და ჩვენ გვარჩენდესო“—იტყოდნენ ისინი— „ჩვენ-კი მათთვის უნდა ვილოცოთო.“

მეტი რა გზა ჰქონდა ხრიმიანს, უნდა დაეტოვებინა ახთამარის მონასტერი. დროებით დაბინავდა ვანში, სადაც ხშირად ჩამოივლიდა ხოლმე ვაჭრების, ხელოსნების და საზოგადოდ ლარიბთა ოჯახებს და ყველგან ერთგულად ჰქადაგებდა ბავშვებს ასწავლეთო; თან სკოლებსაც მართავდა. ხრიმიანმა პირველმა გამოაცხადა აქ, ამ მიგდებულს, მიყრუებულს კუთხეში, ქალთა განათლების საჭიროება და სწორედ იმისვე მეოხებით გაიხსნა პირველი ქალთა სასწავლებელი ოსმალეთის სომხეთში.

ერთად-ერთი საქადაგებელი ადგილი ხრიმიანისა ეკლესია იყო, რადგან სხვა გზით ყველანი უშლიდნენ ამას ხალხის ჩაგონებას. რაც დრო მიდიოდა, ხალხი უფრო და უფრო მიეპყრო ხრიმიანს და სახელიც დიდი მოიხვეჭა მკერმეტყველისა. საგანი ქადაგებისა ბევრი ჰქონდა: ყოველი ისტორიული ნანგრევი ძველის დიდებულის დროისა საუკეთესო მასალა იყო იმის ქადაგებისა. წინად ხალხი თუ გულ-გრილად შესცქეროდა ამ ნანგრევებს, ეხლა, ხრიმიანის ძლიერის სიტყვის შემდეგ, გულ-მხურვალედ და ყურადღებით ათვალიერებდა. ხშირად-კი უფრო ხალხის მდგომარეობა ჰქონდა ხრიმიანს საგნად თავის ქადაგებისა. სულ კეთილს საქმეზედ მიმართულებას ჩასძახიდა ხალხს ახალი მქადაგებელი, ლარიბთა დახმარებას და შეწუხებულთა ნუგეშინის ცემას. ამასთან ერთად უწყალოდ ჰკიცხავდა მევახშეებს და გაუმაძლარს სამღვდლოეობას; აქებდა მუშა-გლეხობას და ხშირად თვითონაც მიდიოდა შემწედ და მომხმარებელ გაჭირვებულთა და დავრდომილთა.

რა თქმა უნდა, დიდს წინააღმდეგობას გამოიჩენ-

და მაშინდელი სამღვდლოება ახალგაზდა, თავისუფალის მიმართულების მქადაგებლისას. დიდი მიოქმამოთქმა და დაბეზღება დაიბადა ხრიმიანზედ, და ისიც დაუმორჩილდა ბედსა. დაღონებულის გულით გამოეთხოვა ხრიმიანი ვასპურაკანს და ხელ-ახლად გაჩნდა სტამბოლში, მაგრამ იმ აზრით-კი არა, რომ აქ დაბინავებულიყო, მხოლოდ უნდოდა საქმეები თავის სურვილის მიხედვით მოეწყო და გზა გაეკაფა თავისუფალ მოქმედებისათვის. ამ ხანად ორი წელი დაჰყო მან სტამბოლს.

IV

თას-რეაას-ორმოც-და-ათიღამ სამოც წლამდე საუკეთესო ხანა იყო ოსმალეთის სომეხთა ცხოვრებაში. ამ დროს დაიბადა აზრი სომეხთა „სახალხო კრების“ დაარსებისა და ამ საქმესთან ხრიმიანის სახელი მტკიცედ დაკავშირებულია. ამას დიდი მონაწილეობა ჰქონდა ახალგაზდა და ძველ დასთა შორის ბრძოლაში, იმ ბრძოლაში, სადაც ძველ დასის მომხრენი იმ დროის მდიდარი და გავლენიანი სომეხები იყვნენ. ეს ბრძოლა იმით დაბოლოვდა, რომ საზოგადო საქმეები სრულებით ჩამოაცალეს მდიდარ სომეხებს და გადასცეს სომეხთა «სახალხო კრება»-ს, რომელიც დაარსებული იყო სულთან აბდულ-მეჯიდის «ხათი გუმაიუნი»-თა 1856 წელს. ამ ბრძანებით ოსმალეთის ქრისტიანებს, ე. ი. სომეხებს, დიდი უფლება მიენიჭათ.

სომეხთა „სახალხო კრება“ სტამბოლში გაიხსნა სწორედ 1860 წელს. ამ კრებას სრული უფლება მიენიჭა სომეხთა სკოლების და საეკლესიო საქმეების მართვისა ოსმალეთში. კრების წევრებს ირჩევს თვითონ ხალხი ყოველ საეპარქიოდამ ორის წლის ვადით. კრებები იმართება სტამბოლში ადგილობრივის სომეხთა პატრიარქის თავისმჯდომარეობით.

მიიმხრო თუ არა სტამბოლელ განათლების მოთავეთა ყურადღება, ხრიმიანი ხელ-ახლავ დაბრუნდა ვასპურაკანში. ხალხი დიდის ალტაცებით მიეგება თავის საყვარელს მოძღვარს, მაგრამ ბერები წინააღმდეგენ და არ მიიკარეს ხრიმიანი არც ახთამარის მონასტერში, არც ვარაგში. მაშინ მიიქცა იგი თხოვნით სტამბოლს შემწეობისათვის; აქ მომხრეები ბევრი გამოუჩნდა მას და სტამბოლის პატრიარქის ბრძანებით ხრიმიანი დანიშნულ იქმნა ვარაგის მონასტრის წინამძღვრად.

«ვარაგის მთებო, ვარაგის მონასტერო! აი, სად არის ჩემი სიმშვიდე, ჩემი აკვანი! შემიყვარდნენ ეს სამშობლო ადგილები, საბრალო, უბედური ადგილები!».. ესე სწერდა ხრიმიანი ვარაგზედ 1862 წელს, ხუთის წლის შემდეგ, როცა იქ დაბინავდა.

ვარაგის მონასტერი, რომლის სახელთან შეკავშირებულია ხრიმიანის სახელი, მდებარეობს სამის საათის სავალზედ ვანიდამ. გაშენებულია მალაღის მთის ძირში, საიღამაც მშვენიერი სანახავია: გაღმოსილი მინდვრები, რომელიც მალლობებით შემოზღუდულია, მშვენიერი ხეობები; ამას იქით ქალაქი ვანი და მერე კიდევ ვანის ტბა. აი, ამ ადგილს დაიდგა მკრტიჩ ხრიმიანმა თავისი ბუდე. აქ დაიწყო მან მოქმედება 1857 წელს იმ განზრახულებით, რომელიც უკვე შემუშავებული ჰქონდა მას დიდი ხნის წინედ: უნდოდა გაემართა სემინარია, დაეარსებინა წიგნთ-სამკითხველო, სტამბა ო საყოველთაოეო ჟურნალი.

მართლა, ყველა ესენი მოასწრო კიდევც ხრიმიანმა. სემინარია გაჰმართა ვარაგში 1857 წელშივე. ეს იყო პირველი სასწავლებელი მთელს ოსმალეთის სომხეთში, სადაც დაიწყეს სწავლება ბუნების სამეტყველო საგნებისა, მათემატიკისა, გეოგრაფიისა, ისტორიისა და სხვ. ამავე სასწავლებლით მოულო ბოლო ხრიმიანმა ძველს წესებს სწავლებისას; სემინა-

რია გახდა ახალ სკოლად, რომელიც უნდა აღდგენილიყო ძველის ნანგრევებზედ. ყველაფერი სამაგალითო იყო აქა, უბრალო, სუფთა და მოხდენილი. მოსწავლეთა და მასწავლებელთ ერთმანერთს შორის დამოკიდებულება სულ ამხანაგობრივი იყო, თითქოს მთელი მონასტერი ერთი ოჯახიაო და ამის წევრთა შორის ურთიერთობა, პატივისცემა, სიყვარული და თავის მოვალეობის ცოდნა. რა თქმა უნდა, ესეთი დამოკიდებულება, არ იქნებოდა აქ, თუ არა ხრიმიანის წყალობით, რომელიც თვითონ განაგებდა მონასტრისა და სკოლის საქმეებს. ყოველს საშუალებასა ხმარობდა, ისეთი სამაგალითო სახე და ხასიათი მიეცა სკოლისათვის, რომ იგი ნიმუშად ყოფილიყო ყველა სკოლებისათვის სომხეთში.

მეორე საყვარელი საქმე ხრიმიანისა სტამბა იყო. ამან პირველმა დაარსა სტამბა სომხეთში და პირველი გამოცემელი იყო სომხურის გაზეთისა. ორმოც-დაათის წლის წინედ ამან განიზრახა პირველად სომხეთის მიყრუებულს ადგილს გაზეთის გამოცემა და ამისათვისაც ახირებულს ეძახდნენ.

— ხომ არ გასულელებულა ეს კაციო? — ეუბნებოდნენ ერთმანერთს მდიდარი სომხები სტამბოლში.

მაგრამ, რაც ახირებულად ეჩვენებოდათ, ჩქარა ასრულდა კიდევ. ხრიმიანმა გამოიწერა სტამბოლიდამ საბეჭდავი, ქალაქი, ასოები ღ 1857 წლიდამ დაიწყო გამოცემა ჟურნალისა, რომელსაც სახელად ეწოდებოდა «არწივი ვასპურაკანისა». როცა ვარაგში მიუვიდათ საბეჭდავი და ასოები, ხრიმიანის სიხარულს სამზღვარი არა ჰქონდა; ხოლო ის დღე, როცა პირველი წიგნი ჟურნალისა გამოიცა, იყო სადღესასწაურლო დღე ვარაგისა და დაუვიწყარი თვითონ ხრიმიანისათვის.

ჟურნალი გამოიცემოდა თთვეში ერთხელ, რასაკვირველია, თვითონ ხრიმიანის ხელმძღვანელობით და რედაქციით. დიდის ყურადღებითა ჰკითხულობ-

და ხალხი ისტორიულსა და ეთნოგრაფიულს ნაწე-
რებს, მაგრამ ყველაზედ უფრო აღტაცებაში მოჰ-
ყავდა მკითხველი იმ ნაწერებს, სადაც ხრიმიანი თა-
ვისებურის მშვენიერის კილოთი ქრისტეს სწავლებას
არჩევდა და უხსნიდა ხალხს მაცხოვარის აზრებს. ამ
ნაწერებში ხრიმიანი, როგორც ნამდვილი მოყვარე
და ერთგული თავის ხალხისა, უქადაგებდა მკითხ-
ველს კაცთ-მოყვარე აზრებს. ბევრი თანამოაზრე შე-
იძინა ამ ნაწერებით ხრიმიანმა და ესენიც ერთგუ-
ლი მთესველნი გახდნენ თავის მასწავლებელისა და
წინამძღვარის აზრებისა.

სწორედ ხრიმიანის მოთმინებას და დაუღალა-
ვობის ძალას შეეძლო აეტანა ის გაჭირვება, რომე-
ლიც დაუხვდა მას ჟურნალის ბეჭდვასა და გავრცე-
ლებაში. ეს გაჭირვება მით უფრო ძლიერი, იყო რომ
ის მხარე სრულებით მოწყვეტილი იყო დანარჩენის
ქვეყნებიდან, ამასთანავე, როგორც მოვიხსენიეთ, აღ-
გილობრივ ბევრი მტერი ჰყავდა სწავლა-განათლების
გავრცელებაში ხრიმიანს; მათ ჯერ არც-კი გაეგო
ნათ, რა იყო სტამბა. ყველა ამას ისიც მივუმატოთ, რომ
იმ დროს სრულებით არ იყო თითქმის არც რიგიანი
გზები და არც ფოსტის მიმოსვლა სხვა ქვეყნებში.

ისეთი დრო შეხვედრია ხრიმიანს, რომ ამის
მოთმინებასაც კინალამ ბოლო მოჰღებია. ხშირად გა-
მოეღეოდა ხოლმე ქალაღდი, მეღანი, არსად საყი-
დელი არ იყო, სტამბოლიდან გამოაწერილი-კი არ
მოდიოდა და ჟურნალიც დროზედ არ გამოიცემო-
და. ესეთივე გაჭირვება ემართებოდა ხრიმიანს, როცა
ჟურნალი სრულებით მზად ჰქონია დაბეჭდილი, გაგ-
ზაენა-კი უჭირდებოდა, რადგან ქარავანი არსაიღამ
გამოჩნდებოდა ხოლმე დიდხნობით; მკითხველი-კი
მოუთმენელად თთვიდამ-თთვემდე ელოდებოდა «არ-
წივს ვასპურაკანისას», რომ დასწაფებოდა ხრიმი-
ანის ნაწერებს.

ვრცელი აზრები ჰქონდა ხრიმიანს შემუშავებუ-

ლი მიძინებულის ხალხის გამოსადვიებლად. იმის მუდმივი მისწრაფება ის იყო, რომ თავის ხალხის ცხოვრებაში ახალი აზრები შეეტანა, ახალი მიმართულება მიეცა ხალხის ცხოვრებისათვის, რომ დროის მოთხოვნილებისა გაეგო რამ ხალხს და მუდამ წინ ევლო განათლების გზაზედ.

კარგად შეისწავლა ხრიმიანმა თავისი ხალხი და ის დასკვნა გამოიღო ამ შესწავლიდამ, რომ ხალხის განვითარება მხოლოდ მაშინ შეიძლება, თუ განათლებულს ახალთაობას მიესცემთ მასაო, თორემ ძველზედ დამყარება უიმედო იქნებაო. აი, ამიტომაც მთელი თავისი არსება იმას მიაქცია, რომ სკოლისა, სტამბისა და თავის ძლიერის მეტყველების მეოხებით, რაც შეიძლება მალე გაეჩინა სომხებში განვითარებული ახალთაობა.

ჯერ ერთი წელიწადიც არ გასულიყო, ძველი ისტორიული მონასტერი ვარაგისა სრულებით ახლად აღორძინდა. ამის ძველ ნანგრევებზედ ახალი ცხოვრება დამყარდა, აეგო შენობები, აყვავდა ბაღები, გამშენიერდა ყვავილებით, ერთის სიტყვით, გარშემო ახალი ცხოვრება აღუღდა.

აქედამ გავრცელდა სინათლე მტკიცე აზრისა, აქედამ გაისმოდა ძლიერი ხმა, რომელიც იწვევდა ხალხს განათლებისა, საერთო სიყვარულისა და კეთილის საქმისათვის. და ამ ხმას პასუხი ეძლეოდა თვით ხალხის გულიდამ. ხალხმა შეისმინა ხმა პატიოსანის, გულწრფელის მქადაგებელ-მოდღვარისა და შეიყვარა კიდევ იგი იმ წმინდა სიყვარულით, რომელიც მხოლოდ ხალხის რწმულ გულს შეუძლია გამოიჩინოს.

V

რიმიანის მხურვალე მოღვაწეობამ, როგორც მოსალოდნელი იყო, ფეხზე დააყენა მისი მტრები, რომელთა შორის სამწუხაროდ, უფრო მეტი სამღვდელთა იყო. ჯერ ორი წელიწადი არ გასულიყო მას შემდეგ, რაც ხრიმიანი ვარაგში ჩამოვიდა, და გაიმართა დაუღალავი დევნა მისი მტერთაგან, რომელნიც არავითარს საშუალებას არ ზოგავდნენ, ოლონდ-კი ხრიმიანისათვის რაიმე ცუდი მიეყენებინათ, ასე რომ 1858 წელს სტამბოლს უნდა წასულიყო, რომ იქ თავი გაემართლებინა იმ ცილის წამებაში, რომელშიაც მას ამტყუნებდნენ და აღვილადაც გაიმართლა თავი მოწინააღმდეგეთა განზრახვების გამოაშკარავებითა.

მაგრამ ჰკუთით და გონებით დაქვეითებული მანუნიდელი სამღვდელთა სომეხთა განა დაილაღებოდა ხრიმიანზედ ბეზღებაში? რამდენი ღონე და საშუალება უნდა ეხმარა ხრიმიანს, რომ ამ საიდუმლო მტერთა საწინააღმდეგო ხერხიც ეძებნა, რომ არ ვაბმულიყო იმათ მახეში და თან თავის საქმეც ეკეთებინა! ხშირად მარტოხელი ბერი დაღალულ-დაქანცული განვიდოდა დასასვენებლად ვანს გარედ და იქ იტყოდა ხოლმე ოხვრით: «ნეტავი თუ ბოლო მოეღოს ამ უმართლო დევნასა? ნეტავი, როდის დადგება ის დღე, როცა საწყალი გლეხი თავისუფლად სჭამდეს თავის. პურსა? როდის დადგება ის დღე, როცა ამ მთებსა და მიდვრებში თოფის ხმის მაგიერ დამყარდებოდეს მშვიდობა და სიწყნარე? ნეტავი თუ ოდესმე ვანს ეღირსოს სკოლები და უნივერსიტეტი?» და ერთხანს დაღვრემილი სახე ისევ საიმედო ღიმილით მოირთვებოდა: „დადგება ისეთი დღე, უთუოდ დადგება, მხოლოდ საჭიროა ჩვენი შრომა, დაუღალავი შრომა!“ ო, წამოაძახებდა ხოლმე სიჩქარით ხრიმიანი.

1860 წელს ხრიმიანმა იმოგზაურა კავკასიაში. შოვლო ერშიაწინი, ტფილისი, განჯა, შუშა, სპარსეთი და 1861 წლის ბოლოს დაბრუნდა ისევ ვარაგს.

VI

ხრიმიანი 1862 წელს დანიშნულ იქმნა ტარონის ეპარქიის მმართველად და ამ დროი-
ლიამ კიდევ ახალი გზა გაეხსნა მას მოქმე-
დებისა. საეკლესიო საქმეები ამ ეპარქიაში
სულ აწეწილი იყო; სახელგანთქმული მონასტერი
წმ. კარაპეტისა (წინა-მორბედისა) ბუდედ გადაიქცა
მუქთა-ყლაპია ბერებისათვის, რომელნიც უმოწყა-
ლოდ ჰფლანგავდნენ დიდ შემოსავალს ამ მონასტ-
რისას. ხრიმიანზე უკეთეს ვის ამოიჩვენდნენ ტა-
რონის საქმეების გასასწორებლად და მართლაც სტამ-
ბოლის პატრიარქმა და აქ დაარსებულმა „სახალ-
ხო კრება“-მ აირჩია ხრიმიანი ამ საქმეზედ და
მასთან წმ. კარაპეტის მონასტრის წინამძღვრადაც
დიდის ამბით გამოეთხოვა თვალ ცრემლიანი ხალხ-
თავის საყვარელს წინამძღვარს.

სასტამბო საბეჭდავითა, ქალღლით და სხვა-და-
სხვა სასტამბო მასალით დატვირთული პატარა ქა-
რავანი 1862 წლის 19 მარიაშობისთვეს ხრიმიანის
შეთაურობით გამოვიდა ვარაგის მონასტრიდამ, სა-
დაც რამდენიმე თავის მოწაფე დასტოვა მკრტიჩმა.
ამ ქარავანს თან მოჰქონდა ტარონს სინათლე, რომელსაც უნდა განეთანტა აქაური ათასის წლის სიბ-
ნელე. მალე მოაწყო აქაურის სკოლის საქმეები და
შეუდგა ხრიმიანი წიგნების ბეჭდვას, რომელიც ხალხს
მეტად დიდ საკვირველებად მიაჩნდა. 1863 წელს
გამოვიდა პირველი წომერი გაზეთის „არწვიკ ტა-
რონი“ (პატარა არწივი ტარონისა), რომლის რე-
დაქტორად ხრიმიანმა დანიშნა ერთი თავის მოწაფე-

თავანი გვარად სრვანცლიანი, რომელიც ვარაგიდამ თან მოიყვანა. აღუღდა აქაც საქმე და ხრიმიანმა დიდი სიყვარული მოიხვეჭა ხალხისა, რომელიც ჩქარა მიუხვდა თავის მოძღვარის მოღვაწეობის საგანს, და ნიშნად დიდის პატივისცემისა, მადლობისა და სიყვარულისა უწოდა მას სახელი „ჰაირიკ“. *) იმ დღიდან ხრიმიანს მთელი სომეხ-გრიგორიანი ამ სახელს უწოდებს.

1863 წლამდე საქმეები კარგად მიდიოდა, ამ ხანებში-კი ხელ-ახლავ იჩინა თავი ბეზღებამ და ამის შემდეგ მთელის ხუთის წლის განმავლობაში ხრიმიანი მეტად ებრძოდა ჭამადა და სმად გადაქცეულ ბერებს წმ. კარაპეტის მონასტრისას. ამისათვის ხრიმიანი არ ჰზოგავდა ბერებს, პირდაპირ აცხადებდა ამათ ცხოვრებას მეტად დასურათებულის აღწერილობითა. შემოსავალ-გასავლის ანგარიშები მონასტრისა რიგზე მოიყვანა. არაფრად იამათ ახალი წესები ბერებს და, მდიდარ სომხების თანაშემწეობით, გაჰმართეს ხრიმიანზედ ბეზღება. დიდხანს რომ ვერა გახდნენ-რას, იქამდის მივიდა იმათი საძაგლობა, რომ მოკვლაც-კი განიზრახეს მისი. ამგვარივე განზრახვა თურმე ჯერ კიდევ ვარაგის მონასტერში ყოფნის დროსაც ჰქონიათ იქაურს ბერებს და ამის შესახებ აი რას ამბობენ: ერთხელ ხრიმიანი ვანისაკენ მიდიოდა თურმე ქვეითად. გზაზედ, მიყრუებულ ადგილს, შემოხვდება ქურთი. ეს ქურთი მეტად გაოცებულია წამოსადეგის შეხედულობით მშვიდობიანის ბერისა, გაჩერდება თურმე და სახე-გაფითრებული და აკანკალებული იქვე ფეხ-ქვეშ დაუვარდება ხრიმიანს.

— რა დაგემართა, ჩემო მეგობარო?—ჰკითხავს ჰაირიკი.

— მე მინდოდა შენი მოკვლაო—მიუგებს კანკალით ქურთი.

---

*) სომხურად „მამა“

— მერე, რისთვის არ მომკლა?

— ღმერთმა დაგიფარაო, სთქვა ქურთმა, სიჩქარით მუხლებზედ მოეხვია ხრიმიანს და მიტოვების ვედრება დაუწყო.

— წადი, შვილო, ღმერთი იყოს შენი შემწე, და არავის არ უამბო, რაც მოხდაო—უთხრა ხრიმიანმა.

ხრიმიანზედ და მის მოწაფეებზედ ბეზღება ჯერ ვალისთან (გუბერნატორია) დაიწყეს და, რომ ვერას გახტდნენ, მერე სტამბოლს მიიქცნენ. მთავრობამ ექვი აიღო და ხრიმიანი უნდა სტამბოლს წასულიყო თავის გასამართლებლად. ვერა უნახეს-რა საწინააღმდეგო და ხრიმიანი ისევ დაბრუნდა ტარონს. დიდი ხანი არ გასულა, ბოროტ-გამზრახველთ ისეთი ამბები ასტეხეს, რომ ამისათვის არ ზოგავდნენ არც ცრუ-მოწმობას, არც ფულსა და არც მუქარას. კაცებს ჰქირაობდნენ, რომ მოეკლათ ხრიმიანი. რამდენჯერ ჰსინენია ხრიმიანს თოფის ხმა, როცა დალალოლ-დაქანცული წოლილა თავის ოთახში ზოსასვენებლად. მაგრამ მხნე მკრტიჩი ხშირად იტყოდა ხოლმე: «ჩემის მტრების ოქროს ჩქარა ბოლო მოეღება, ხოლო ჩემს მოთმინებასა-კი—არასოდეს; იქამდისინ ვითმენ, სანამ სიმართლე გაიმარჯვებდეს!» სტამბოლშიაც ჰყავდნენ ტარონის ბერებს მომხრეები და ისინიც იქ ცდილობდნენ ხრიმიანის დამარცხებას.

ერთხელ ხრიმიანი შინ დაბრუნებული მოდიოდა თურმე წმ. კარაპეტის მონასტერში. მიაღდა მონასტრის კარებს და დაკეტილი დახვდა. თურმე ბრახ-მორაეულ ბერებს ჩაეკეტად იმ განზრახვით, რომ აღარ შემოეშვათ გალავანში თავის წინამძღვარი. ამ ამბავმა სისწრაფით მოვლო ახლო მდებარე ყველა სოფელი და ხალხი სიჩქარით შეგროვდა თავის ჰაირიკის მისაშველებლად. მიადგნენ მონასტრის კარებს და მხოლოდ მაშინ შეიტყეს, რომ გალავანში მართო ბერები არ არიან: თურმე ქურთებიც მოეყვა-

ნათ ბლომად. დიდი შეტაკება მოუხდა თურმე ბერებს, ქურთების თანადანხმარებით, ჰაირიკსა და თავის ხალხთან. ისევ ჰაირიკის სიტყვით დამწვიდდა ხალხი და თვითონ მკრტიჩი დროებით არზრუმს წავიდა და იქედამ ისევ სტამბოლს.

ხრიმიანის წასვლის შემდეგ მისი მოწაფეები და თანამშრომლები სრულებით გაიფანტნენ. სკოლის საქმე სულ უკუღმა დატრიალდა. გაზეთის გამოცემა აღუკრძალეს, სტამბა დაჰკეთეს და ყოველივე კეთილი საქმე შეაჩერეს. ცალკე კაცები იყვნენ ამ საქმის გამოსაძიებლად დანიშნულნი სტამბოლიდამ. ამით დამნაშავედ სცნეს ექვსი ბერი, რომელნიც იერუსალიმს გაჰგზავნეს, ხრიმიანი-კი დიდის ამბით ისევ ტარონს დაბრუნდა და მოსვლისათანავე იშუამდგომლა მთავრობის წინაშე, რომ განდევნილის ექვსის ბერისათვის ეპატიებიათ დანაშაული.

1868 წელს ეჩმიაწინში მირონის კურთხევა იყო და ამ დღეს პატრიარქ-კათალიკოსმა გევორქ მე-IV ეპისკოპოსად აკურთხა მკრტიჩი და მუშის მხარეს წავიდა. ხრიმიანმა ვერ მოასწრო მუშის მხარეს საქმეების დაწყება, უცბად დეპეშა მოვიდა სტამბოლიდამ, რომ იქაური «სახალხო კრება» ჰაირიკს სტამბოლის პატრიარქად ირჩევსო. 3 ოქტომბერს 1869 წელს მკრტიჩმა დასტოვა ტარონი. ტრაპეზუნამდე გზა-ქალაქებში აუარებელი ხალხი ეგებებოდა ხრიმიანს. ტრაპეზუნს გემი დახვდა და ამით სტამბოლს გაემგზავრა.

VII

იღის ამბით მიიღეს ხრიმიანი სტამბოლშიაც. „რითი გადავუხადო ხალხს ესეთი პატივისცემაო?—უთქვამს! ხრიმიანს, როცა აუარებელი ხალხი სტამბოლის ქუჩებში ირეოდა

და აღტაცებით ეგებებოდა მას მისელის დღესა. იცოდა, რა დიდი მოვალეობა აიღო თავის თავს პატრიარქის ადგილის დაჭერით; იცოდა რა ეკლიანი გზა უნდა ევლო, ამიტომ შემდეგის სიტყვებით მიჰმართა მან დამსწრეთა: „ვიცი, რომ მძიმე ტვირთი მიკისრია. კარგად ვიცი, რომ, როდესაც აწეწილ საქმეების რიგზე მოყვანას დავიწყებ, ის ხალხი, რომელიც ეხლა მე «ოსანას» მეძახის, აუცილებლად ჩემზე ყვირილს დაიწყებს: „ჯვარს აცვით იგიო“.

ახალმა პატრიარქმა ბრძანება მიუწერა ყველა ეპარქიის უფროსებს სახელმძღვანელოდ. ხალხის მიმართ ხრიმიანი ამ სიტყვებით მიიქცეოდა: „გამოფხიზლდი, კმარა, გამოდი სიზარმაცადამ, თუ გინდა საუკუნოებით შეჩვეულს უბედურებას თავი დააღწიო. მაგალითი აიღე მოწინავე ხალხებისაგან და იმათ კვალზე მიდი. გარს მიმოიხედე და დანახავ, რომ ყველანი დავრდომილობისაგან განკურნებულან და ახალს ცხოვრებას მისდევენ. მხოლოდ შენ დამჯდარხარ და მწუხარედ თვალ-ცრემლიანი გაიძახი შემწეობასა. არ გექმნება ამ სოფლად შეველა, ნუ მოელი ამას, ნურც თავს ინუგეშებ ტყუილის იმედებითა; შენ თვითონ უნდა შეიქმნე შენი თავის მშველი, მაშ გაინძერ-რალა!..“ სამღვდელოებას ამ სიტყვებით მიჰმართა: „მოუარეთ ხალხსა და მდიდრულ, ფუჭ ცხოვრებას მოაშორეთ. უქადაგეთ მოქალაქეებს, რომ ხელობა შეისწავლონ, შეადგინონ სამრეწველო საზოგადოება-ამხანაგობანი. გლახებს უთხარით, რომ უყვარდეთ სამშობლო მიწა, გუთანი და თავისი მუშა-ხარი; ნუ დადიან უცხო ადგილებში, მოვიდნენ და საკუთარ სამშობლო მიწაში დაჰღვარონ თავიანთი შრომის ოფლი. უქადაგეთ, შეიყვარონ ეკლესია, სკოლა და განათლება!..“

სახელი და თავმომწონეობის სურვილი არ იტაცებდა ხრიმიანს პატრიარქის ტახტისაკენ სტამბოლს: ის მხოლოდ იმ იმედით დასთანხმდა, რომ აქედამ უფ-

რო მეტს სიკეთეს მისცემდა თავის ხალხს, რომელსაც მკრტიჩი თავის მცველად მიაჩნდა და ბევრსაც მოელოდა იმისაგან.

ახალმა პატრიარქმა სტამბოლისამ, მივიდა თუ არა თავის ადგილს, ახალი ჩვეულებაჲ შეიტანა საპატრიარქოში. მანამდე იქ ვის გაეგონა, რომ გარდა დიდკაცებისა სხვას გაებედნა საპატრიარქოში შესვლა; ეხლა-კი ყველასთვის კარი ღია იყო და პირდაპირ შეეძლო წინამძღვრის ნახვა და თავის სათხოვარის გამოცხადება. არეულ-დარეული საქმეები საპატრიარქოსი რიგზე მოვიდა და ხალხის გაჭირვებულ მდგომარეობის დასახმარებლად მცოდნე კაცთა რჩევა მოახდინა. ამ კრებამ შეისწავლა თავის საგანი, რომელიც სომეხთა «სახალხო კრებამ» მოიწონა და შემდეგ ეს მოხსენება ოსმალთს მთავრობას წარუდგინეს განსახილველად.

„სახალხო კრების“ წესდებას ზოგიერთი რამ შეეცვლა-დამატება სჭირდებოდა და ხრიმიანმა კიდევაც მოახსენა ამაზედ, სადაც საჭირო იყო. მკრტიჩის მტერთაც ეს უნდოდათ, რომ თავის საძაგლობითა თავი ეჩინათ. სულ თავისებურად ხსნიდნენ ხრიმიანის მოქმედებას და იმითი ასაბუთებდნენ მთავრობის წინაშე იმის დალატობას. რამოდენმეჯელ უარი განაცხადა ხრიმიანმა პატრიარქობაზედ, მაგრამ „სახალხო კრება“ არ სთანხმდებოდა ამაზედ. ბოლოს, 1873 წელში საბოლოოდ გადასწყვიტა პატრიარქობაზედ უარის თქმა და, სხვათა შორის, აი რა მისწერა ოსმალეთის მთავრობას დათხოვნის ქალაქში: „დამითხოვეთ, რომ შევსძლო თვით ხალხისათვის მუშაობა უბრალო ბერის ხრიმიანის სახელით, თუ ვერ შევსძელ მისი სამსახური პატრიარქის სახელობით. მითხარით: გაჰტრინდი არწივო შენს ბუდეში—ვასპურაკანში, სადაც შენ გელოდებიან კალამი და „ტანაპურ“ *)! იქ დამშვიდდი, ვითარცა გე-

---

*) ერთგვარი საქმელია უბრალო ხალხისა სომხეთში.

ში, რომელიც მისწრაფის წყნარის ბოლოზისაკენ დიდის მღელვარების შემდეგ“...

ამ სიტყვებით გამოეთხოვა ხრიმიანი ხალხსა.

VIII

ბოშორდათ ხრიმიანი, მაგრამ ბოროტ-გამზრახველნი არც ეხლა ანებებდნენ თავს ჰაირიკის დევნას. ისინი იმას გაიძახოდნენ, რომ საპატრიარქოს ფულები გაჰფლანგა ხრიმიან-მაო და თვითონაც 45 ათასი ყურუში (თათრული ფულია) ჩაიჯიბაო, მაგრამ ჰაირიკი ითმენდა ყველა ამას. ვინ არ იცის, რომ თვითონ თავისას თუ ხარჯავდა, თორემ სხვისას როგორ დაისაკუთრებდა. მართალია, ხრიმიანს საპატრიარქო თანხიდან გამოეღო 45 ათასი ყურუში, გარნა ვისთვის? სტამბოლში დიდი ცეცხლი გაჩნდა და ბევრი საწყალი დარჩა უმოწყალოდ. ვერ გაუძლო ჰაირიკის გულმა ათასობით სტამბოლის ქუჩა-მოედნებზედ მათხოვარად მოარულს ღარიბ-ღატაკებს, რომელთაც ლუკმა პური უჭირდათ, და გამოიტანა საპატრიარქოდამ ეს 45 ათასი ყურუში და დაურიგა უსაშვლო ხალხს. ამ ხმას მხოლოდ მაშინ მოეღო ბოლო, როცა პატრიარქმა ნერსესმა საყოველთაოდ გამოაცხადა, რომ ხრიმიანს არა თუ არ დაუსაკუთრებია სხვისი ფული, თავისიც კი ვერ დაუბრუნებიაო.

ხრიმიანს უნდოდა ისევ მუშს დაბრუნება, მაგრამ ამის ნება არ მისცეს: დარჩა ისევ სტამბოლს და იქ ქალაქის განაპირას სცხოვრობდა. ერთადერთი საქმე დაურჩა მწერლობა. ჯერ კიდევ პატრიარქი არ იყო, დასწერა ერთი წიგნი სახელად „მა რგალიტი ციურის სამეფოისა“. ამ წიგნში მღაბიურის, ხალხისათვის მეტად გასაგების ენით, მშვენიერად ახსნა ზოგიერთი ამბები წმ. სახარებაში ნა-

ამბობი. 1876 წელს დაიბეჭდა იმისი შესანიშნავი თხზულება, სახელად „ხ ა ჩ ი ჭ ა რ“ (სიტყვა ჯვარის შესახებ), რომელიც საკუთრივ სამღვდელმოს უძღვნა. და რომელშიაც თავისებურის აღტაცებით და ძლიერის სიტყვით ქრისტეს მცნებას ჰქადაგებს და, რაც ამ მცნებას ეწინააღმდეგება, სცდილობს აღხოცოს და გააქარწყლოს. მთელის თავის არსებითისა და ძლიერის სულის ძალით უარპყოფს ცხოვრების უსამართლობას და ცრუ-წყობილებას; ბოლოს იმით ათავებს წიგნსა, რომ ხალხს იმედს აძლევს და იწვევს ძალ-ლონე მოიკრიფეთ, უანგაროთ ემსახუროთ მხოლოდ ყოვლის შემძლებელ ჭეშმარიტებასაო.

1877 წელს კიდევ ახალი წიგნი გამოვიდა ჰაირიკისა, სახელად „სამოთხის ოჯახი“. თავისი ხალხის ცხოვრება ხომ კარგად იცოდა ხრიმიანმა და, აი, სწორედ სომეხების ცხოვრება ასწერა კიდევ ამ წიგნში: არ დაუფარავს არც კული მხარე, სომხის ოჯახისა და აქვე საუკეთესო ნიმუშიც დაუხატა კარგის ოჯახისა. ცოლ-ქმრობა, ამათი ერთმანერთ შორის მოვალეობა, შვილების აღზრდა და სხვ., სამაგალითოდ აწერილი აქვს ჰაირიკს თავის „სამოთხის ოჯახში“. სათნოებით სავსე ბერი ამ წიგნში ჰღალადებს ცოლ-ქმარის არჩევაში თავისუფლობას და ქალების უფლებათა გათანაწორებას კაცებთან. დიდ წინააღმდეგობას აცხადებს, რომ სომხის ქალი განათლებას მოკლებულია და ამტკიცებს, რამდენი უბედურება წარმოსდგება იქილამ, რომ სომხის დედა გაუნათლებელი რჩებაო.

„სამოთხის ოჯახი“ სომხის საყვარელ წიგნად გადიიქა. წერა-კითხვის მკოდნე სომეხი არ არის თურმე ოსმალეთში, რომ ეს წიგნი არ წაეკითხო და დღესაც ჩვეულებად დარჩენია, სხვათა შორის, ეს წიგნიც მზითვად გაატანონ, როცა ქალს ათხოვებენ. მოკლე ხანში ამ წიგნს მოჰყვა მეორე შესა-

მწივეი თხზულება ჰაირიკისა, სახელად „სირაქ და სამუელ“, სადაც სირაქად თავის თავი ჰყავს გამოყვანილი და სამუელად—სომხის ხალხი. სირაქ და სამუელ ერთმანერთს ებაასებიან სხვადასხვა საგნებზედ და თავის აზრს ასაბუთებენ ზნეობა-განათლების, ცხოვრების განწყობისა და განვითარების წარმატებაზედ. ეს წიგნი მეტად გავრცელებულია ხალხში, რადგან დაწერილია მეტად გასაგებების ენით.

ხრიმიანი საუკეთესო მწერალთაგანია სომეხ-მწერალთა შორის; დიდი და ღრმა აზრების პატრონი იყო და არის ეხლაც, როცა მის თავს თეთრი კირხლი ამშვენებს. ნაწერი არა აქვს ისეთი, რომ იმის სიტყვას ძალა არა ჰქონდეს, არ ამხელდეს მკითხველს, თუ რამდენი რწმენა აქვს იმის დამწერს სიტყვის ძალისა; რამდენად დაჯერებულია, რომ ნათქვამი აზრი, დათესილი სიტყვა, უთუოდ გაიმარჯვებს; სრული რწმენა აქვს კაცისადმი და მომავალში გამარჯვებისა. ამიტომაც ხრიმიანი არასოდეს არ შეშინებულა, არ დალონებულა, ურწმუნო არასოდეს არ ყოფილა. მისი უდიდესი ძალა კიდევ ის იყო, რომ კაცის სიძულვილს ადგილი არ ჰქონდა იმის გულში. მართლაც რომ ეგ არის განუზომელი, მიუწოდომელი ძალა, რომლის დასუსტება არ შეეძლო არც დევნას ბოროტ-გამზრახველთა, არც დაპატიმრებას და არც შორს ადგილებში გადასახლებას.

ჰაირიკი არის ცხადი ხატება რწმენისა, იმედისა და სიყვარულისა...

IX

უს-ოსმალოს ომის შემდეგ, 1878 წელს ბერლინში ევროპის სახელმწიფოთა წარმომადგენელთ კონგრესი, რჩევა, მოხდა; აქ უნდა განეხილად სხვა-და-სხვა საგნები, რომელიც ამ ომმა გამოიწვია. ამ ხანებში სტამბოლის სომეხთა პატრიარქად სახელგანთქმული ნერსეს-პატრიარქი, ვარჟაპეტიანი, იყო, რომელიც მეტად დიდი და ნიჭიერი მოსარჩლე იყო ოსმალოს სომეხთა უფლებებისა. ნერსეს-პატრიარქმა გადასწყვიტა, ბერლინის კონგრესს უთუოდ მოვახსენებ სომეხთა გაჭირვებულ მდგომარეობასა და ვეცდები იმათის დახმარებით მაინც აღვადგინო ხალხის კანონიერი უფლებაო. ამ აზრის განხორციელება ნერსესმა ხრიმიანს მიანდო, როგორც ხალხის მცოდნესა და მისის გაჭირვების ბევრ-გვარად ამტანს. 1878 წლის მარტს გაემგზავრა ხრიმიანი ბერლინისაკენ, მაგრამ, სანამ იქ მივიდოდა, ჯერ მოვლო დიდ სახელმწიფოების სატახტო ქალაქები: ვენა (ავსტრი-ვენგრიაში), რომი (იტალიაში), პარიჟი (საფრანგეთში) და ლონდონი (ინგლისში); ყველგან ინახულა ამ სახელმწიფოთა წარჩინებულნი, უამბო მათ დაწვრილებით სომეხთა გაჭირვება და მათი იმედები, და ყველას სთხოვა ევროპის სახელმწიფოთა მფარველობა. ხრიმიანი პატივისცემით მიიღეს ყველგან და ღირსეულადაც დააფასეს იმის ჭკვიანური სიტყვა-პასუხი. ხრიმიანის ცდასაც მუქთად არ ჩაუვლია: კონგრესმა სამართლიანად იცნა სომეხთა სათხოვარი და სხვათა დადგინებათა შორის თავის განაჩენის მე-61 მუხლში შეიტანა კიდევ ის აზრი, რომ ოსმალოს სომეხებს მიენიჭოს ზოგიერთი უფლება, რომლის შემწეობითაც ამ ხალხს შეეძლოს თავისუფლად განვითარება თავის ცხოვრებისა. კონგრესი რომ გათავდა, ამისი

წვერნი მიწვეულ იქმნენ სადილად გერმანიის ტახტის მემკვიდრესთან ფრიდრიხთან (ეხლანდელის იმპერატორის მამა); სხვათა შორის მიიპატიეეს ხრიმინიც.

— მაშ, დღეს ხრიმინიც დიპლომატი იქნება! მოვესწრებით იმ დღეს, როდესაც ქრისტიანობის გრძნობითა და კაცობრიობის მაღალ განვითარებით გატაცებული ევროპა ხელს მიუწოდებს უბედურს, დაჩაგრულს და დევნილს ერსა? როდესაც მოვესწრებით ამ დღეს, მაშინ იგი იქნება განათლების გამარჯვების დღე! *.

ხუთი თთვე იმოგზაურა ევროპაში და ხრიმინი დაბრუნდა ისევ სტამბოლს. იმდენი ეცადა, რომ მაინც მოახერხა აქედამ ვასპურაკანს წასვლა, სადაც ათი წელიწადი მეტი არ ყოფილიყო. დიდი მოხარული იყო ხრიმინი და მისი გული მეტად სტკებოდა, როცა ამ მოგზაურობის დროს სოფელ-დაბებში ცხად ნიშნებს ხედავდა ხალხის განვითარებისას; მივარდნილ ადგილებშიაც-კი დაინახა სკოლები.

ამოვიდა თუ არა ვარაგის მონასტერში, ისევ თავის საყვარელ საქმეს მოჰკიდა ხელი—ამუშავა სტამბა, მოუყარა თანამშრომელებს თავი და წინანდელზედ უფრო გულს მოდგინეთ შეუდგნენ საქმეს. ამ ხანებში ვასპურაკანის მხარეს დიდი სიმშვილობა ეწვია. ეს იყო რუს-ოსმალ შუა ომის შემდეგ და ქვეყანა მეტად გაღარიბებული იყო მთავრობისაგან გადასახადის რთმევით; ხალხი იქამდე შეწუხდა, რომ ქალაქ ვანში ერთიან თავს დაეცა მთავრობის საწყობს, მიღწეწ-მოღწეწა იგი და შენახული ჰური დაიტაცა.

ხრიმინიც ამ დროს შეესწრო გაქირვებულ ხალხს და მართლაც მხსნელად ექმნა იგი დაუძლურებულთ. საკმარისი იყო ჰაირიკის ერთი სიტყვა, რომ ყოველის მხრიდამ შეწირულება მოსულიყო ღარიბ მშვიერთათვის. დიდი ფული მოაწყდა სხვა-და-

სხვა ადგილებიდან და ხრიმიანი თვითონ ურიგებდა ხალხს შემწეობას. ვის არ უნახავს იმ ხანებში დიდათ პატივცემული მამა ხალხისა, თეთრ ცხენზედ მჯდომარე და სოფლიდან სოფლამდე მავალი? მისთვის სულ ერთი იყო სომეხი, თათარი, ქურთი: გაურჩევლად მიაწოდებდა შემწეობას, სადაც-კი მისწვდებოდა. მაშინდელი სამღვდლოება დიდს სამღვრავს უცხადებდა ხრიმიანს იმისათვის, რომ იგი გაქირვებულ სომეხთა სასარგებლოდ შეგროვილს ფულს თათრებსაც ურიგებდა, მაგრამ ხრიმიანის კაცთ-მოყვარე გული განა მოითმენდა, რომ მარტო სომეხს დახმარებოდა და გვერდით მშვიერი თუნდა თათარი ენახა? ამ გვარად ხრიმიანმა უდიდესი პატივისცემა და სიყვარული მოიგო თათრებისა და ქურთებისა და ისე არ გამოჩნდებოდა ხალხში, რომ სომეხებთან ერთად თათრებიც არ მიჰგებებოდნენ ჰაირიკს.

სიმშლილი გათავდა და ხრიმიანს ერთი აზრი დაეებადა თავში: მოინდომა სამიწად-მოქმედო სასწავლებელი გაეხსნა ხალხისათვის, რომ ეს საქმე უკეთ დაეყენებინა და გლეხისათვის საშუალება მიეცა თავის მღვდომარეობის განკარგებისა. განა ბევრი უნდოდა ხრიმიანს რომ თავისი აზრი საქმედ ექცია? მოკლე ხანში ვარაგში დააარსა კიდევც ესეთი სასწავლებელი, საჩქაროდ საუკეთესო იარაღები და საჭირო ნივთები გამოიწერა და საქმე გაჩარხა, მერე იმნაირად, რომ ამ სკოლაში მუშაობის დროს ახლო-მახლო სოფლებიდან გლეხობა თან ესწრობოდა, თვალ-ყური ედევნა, რომ აქ გამოცდილი შინ დაბრუნებულ იყო და იქ ახალი წესები მუშაობისა შემოელო. მაგრამ დიდი ხანი არ დასცალდა ამ სკოლას: სამის წლის შემდეგ დაჰკეტეს კაცეც.

X

ადგა 1885 წელი. ხრიმიანი დიდის ხნობით შემუშავებულს თავის აზრებს მისდევდა და ცდილობდა საქმედ ექცია ისინი; სრულიად არც-კი ჰფიქრობდა, რომ ვასპურაკანს მოაშორებდნენ. უეცრად ამის ბრძანება კიდევ მოვიდა სტამბოლიდამ. დიდად დაღონდა ამის გამგონე ხალხი, დაღონდა თვით ჰაირიკიც, რომელიც 25 წელიწადი მოღვაწეობდა ამ მხარეს ღ ღღეს, ვინ იცის, სამუდამოდ უნდა გამოთხოვებოდა აქაურობას. თვითონ დიდი ხანია შეჩვეული იყო დევნასა, მაგრამ ჯავრი მისი ის იყო, რომ ვაი თუ სხვა ქვეყანას მოვკვდე და ხალხს შემწედ არ ვერგოო.

აპრილის თთვე იყო, როცა იგი ვარაგის მონასტერსა და ხალხს გამოეთხოვა. აქედამ ვანს ავიდა და იქ აიგესტანის ეკკლესიაში გამოთხოვების წირვა გადაიხადა. გამოთხოვების სიტყვაში ხალხს უთხრა: „ხალხო სომხეთისაო! მივდივარ შენგან, ვტოვებ ჩემსა სამშობლოს, ვარაგსა, სადაც 27 წლის განმავლობაში ჩემი ბუდე ამიშენებია, ჩემის საკუთარის ხელით, მაგრამ არ იფიქრო, ხრიმიანმა შენ დაგივიწყოს! მას შემდეგ, რაც მკრტიჩ ხრიმიანმა აქ, ამ ეკკლესიაში, მირონი მიიღო, იმის გულს ღრმად ჩაესახა წმინდა სახელი ხალხი, და, სანამ სული პირში შემრჩენია, არავის არ შეუძლია ჩემის გულის სიღრმიდამ იგი სიტყვა ამოჰხოცოს. მაგრამ არც შენ, სომხეთის ხალხო, არ ამოიშალო გულიდამ სახელი ჰაირიკისა! მოიხსენიებდე იმას თავის ლოცვებში! გიყვარდეთ ერთმანერთი! ასწავლიდე კეთილსა შენს შვილებს! იზრომე განათლებისათვის, ცხოვრებისათვის! ვფიცავ, სადაც უნდა ვიყო, — არარატის ძირსა, თუ მიზანტიაში, — ყველგან და ყოველთვის ჩემი საყვარელი სამშობლო მახსოვდეს! და როცა

ხრიმიანი აღარ იქმნეს, ერთად-ერთი იმის სათხო-
ვარი ასარღვე, ხალხო: მიიბარეთ იგი ვასპურაკანს,
თავის სამშობლოს დედამიწას!*

რა თქმა უნდა, დიდ-ძალი ხალხი ირეოდა ჰაი-
რიკის წასვლის დღესა. სკოლები, სახელოსნოები,
ბაზრები სულ დაკეტილი იყო ქალაქში ამ დღეს და-
ყველა მიიჩქაროდა, როგორმე ჰარიკის ლოცვა-
კურთხევა მიეღო. სოფელ ავანზედ გავიდა და აქე-
დამ არზრუმით სტამბოლს მივიდა. ამ ხანებშივე ეჩმი-
აწინში ახალს ქათალიკოსს ირჩევდნენ.

ხრიმიანი დარჩა სტამბოლს და მთავრობამ აღუ-
კრძალა კიდევ სხვაგან წასვლა. ულონო-დონიერმა
ამ ნაირად დაჰყო ექვსი წელიწადი. მარტის მოლ-
რუბლული დღე იყო 1891 წელს, როცა ერთს დი-
ლას გამოცხადდა ხრიმიანთან ხონთქრის კაცი და
გამოუცხადა, რომ იერუსალიმს უნდა წახვიდეთ.

— მოემზადეთო, უთხრა მოსულმა: მალე გემიც.
წავა. გზის ხარჯი, რამდენიც საჭიროა, ხაზინილამ
მოგეცემათო.

დიდი ხანი არ გასულა ბასფორილამ გამოვიდა
თათრის გემი, რომელზედაც ხრიმიან ჰაირიკი იჯდა.
უკანასკნელად გადაავლო თვალი სტამბოლს და სახე-
ხრიმიანისა იცვალა. მოაგონდა თავის ყმაწვილობა,
როცა იგი პირველად იყო იერუსალიმის წმინდა აღ-
გილებში და ფიქრებს მიეცა. მაშინ იგი იერუსალიმს
მიდიოდა თავისუფალი, სიცოცხლით სავსე და დი-
დის იმედებით აღჭურვილი, ეხლა-კი...

სამშობლოს მოშორებული, ვიწროსა და ბნელს-
სენაკში ზის მარტოდ-მარტო ჰაირიკი და თავის ხალ-
ხზედ ფიქრობს, თავის სამშობლოზედ. აი, ერთი მნა-
ხველი როგორ აგვიწერს, ხრიმიანის სენაკს: „იერუ-
სალიმის გალავანში, წმ. იაკობის ეკლესიის გვერ-
დით, სახლის ქვედა სართულში, კარი მოჩანს; ამ კა-
რით შეხვალ ბნელსა და ნესტიანს ოთახში, რომელ-
საც რკინით მოვლებული ფანჯრები აქვს. კერძას-

თან ქვაზედ ზის ჩაყვითლებული სახის კაცი, მოსამსახურე, და ყავას ხარშავს. კერიას გარშემო რამოდენიმე მლოცველი გარს ახვევია, ხელს ითბობენ და ჩიბუხს აბოლოებენ. მთელი ოთახი თამბაქოსა და ყავის სუნითაა გატენილი. აქედამ მეორე ოთახში შედიხარ, სადაც დამტვრეული სკამი, ზედ ტახტითა ზე ხელის საბანითა, ძლივს დგას ფეხებზედ; ეს არის ჰაირიკის საბანებელი; დანარჩენი ადგილი მლოცველების ლოგინს დაუჭერია. აქედამ თვითონ ჰაირიკის სამუშაო ოთახში შედიხარ, მაგრამ ოთახი სიბნელით მოცულია, უიატაკო, დაბალის ქვრით, სიგრძით საყენ-ნახევარი, სიგანით ორი, ეს ოთახი უფრო საფლავს მოაგონებს ადამიანს. ახოვანი ხრიმიანი ძლივს იმართება და მოძრაობს ამ სივიწროეში. ამის შესაფერი მოწყობილებაც იყო ამ ოთახში: ორი უბრალო ტახტი, მწვანე მაუდით გადაფარებული ერთი უბრალო სტოლი და ვიწრო მოგრებილი ტახტი, რომელიც ხრიმიანის საწოლი იყო. მაგრამ ეს არ აწუხებდა ჰაირიკს.

„— სამშობლოს დარდი მიკლავს სულსა და გულს, — იტყოდა ხოლმე ხრიმიანი: გული მისივდება, როცა წარმოვიდგენ, რომ უცხო ქვეყანას უნდა დავლიო ჩემი სოცოცხლე!“ და რამოდენიმე ხნის შემდეგ ზედ მიუმატებდა: „არწივი ბელურას გალიაში მოამწყვდიეს, მაგრამ ამასაც ბოლო ექმნება...“

მართლაც ბოლო მოელო ყველა ამ წვალებას. 1892 წლის 5-ს მაისს ეჩმიაწინში არჩევანი იყო დანიშნული სრულიად სომეხ-გრიგორიანთა პატრიარქკათალიკოსისა. ამ საუკუნის განმავლობაში ეჩმიაწინს არ ენახა ის ამბავი, რომელიც ამ დღეს მოხდა. ყოველის მხრიდამ, სადაც-კი სომეხები სცხოვრობენ: ინდოეთიდან, რუმინიიდან, იერუსალიმიდან, ეგვიპტედამ, სპარსეთიდან, ოსმალოს სომხეთისა და კავკასიის ყოველ კუთხიდან თავი მოიყარეს ამ დღეს ეჩმიაწინში სასულიერო და საერო წარმომადგენელთა, რიცხვით სამოც-და-თორმეტმა კაცმა ამ დღეს ეჩმიაწინის მონასტერმა დიდად იცვალა ფერი: ათიათასობით ხალხი გარს ეხვეოდა მონასტერს, სადაც არჩევანი უნდა მომხდარიყო, და ხრიმიანის სახელით გატაცებული მოუთმენელად მოელოდა თავის საყვარელის არჩევას. მართლაც, ხალხის სურვილმა გაიმარჯვა: 72 კაცმა ერთხმად აარჩია სომეხთ პატრიარქკათალიკოსის ტახტზედ 72 წლის მოხუცი ჰაირიკ და მით თავის ხალხის სურვილიც დააკმაყოფილეს.

იერუსალიმის მონასტრის ვიწრო სენაკიდან პირდაპირ პატრიარქის ტახტზედ ასვლა! განდევნილი — დღეს კათალიკოსი! ეგ არის სამაგალითო და საგულისხმიერო მოვლენა, რომელიც სწორედ რომ სასახელოა იმ ხალხისათვის, სადაც დაიბადა და შრომობდა ხრიმიან ჰაირიკი...

